

Μιχάλης Ρηγίνος

Ιστορικός - Παν/μιο Αθηνών

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ- ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ 19ος-20ος ΑΙΩΝΑΣ

Η εργασία των παιδιών δεν αποτελεί ένα καινούργιο φαινόμενο, αποτελείσμα ή «αποτρόπαιο» παραπροϊόν, της βιομηχανικής επανάστασης. Στις παραδοσιακές κοινωνίες το παιδί βρίσκει τη θέση του στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, στα πλαίσια της αγροτικής οικογένειας.

Όπως, χαρακτηριστικά, σημειώνει ο ανώνυμος αρθρογράφος στο περιοδικό «Εφημερίς της Ελληνικής γεωργίας» το 1855, στην αγροτική κοινωνία «η ανάπτυξις επέρχεται ταχεία, και η εκ νεαρής ηλικίας εργασία καθιστά τα σώματα ρωμαλέα. Παις δέκα ή δώδεκα ετών δύναται να σκάπτει ως ανήρ, και εις την ηλικίαν των δεκατεσσάρων ετών κατ' ουδέν είναι υποδεέστερος του ανδρός. Οι αδυνατώτεροι των παιδών γίνονται τεχνίται, υπηρέται, ποιμένες, οι ισχυρότεροι όμως μένουν εις την οικίαν δια τας γεωργικάς εργασίας και δια την παραγωγήν των εις την οικίαν των αναγκαίων»¹. Τα κορίτσια ασχολούνται κυρίως με την επεξεργασία του καπνού, το θερισμό το μάζεμα των καρπών, την κτηνοτροφία και φυσικά με τις διάφορες οικοτεχνικής μορφής εργασίες².

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις αγροτικές κοινωνίες το παιδί αποκτά την οικονομική του σημασία στα πλαίσια ενός συστήματος οικογενειακών αλληλεγγυοτήτων που αποσκοπούν στην επιβίωση και την αναπαραγωγή του οικογενειακού κυττάρου και τη διατήρηση της ιδιοκτησίας που έχει στην κατοχή του³.

1. Ανώνυμος. «Περί της Ελληνικής Γεωργίας», *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, τομ. Α, αρ. 2, Αθήνα, Νοέμβριος 1855, σ. 57.

2. Γ. Δ. Δασκαλάκης, «Τα εργαζόμενα κορίτσια», *Εργασία*, 21-6-1930, σ. 25.

3. Οι αγροτικές οικογένειες είναι οργανωμένες στη βάση της συλλογικότητας εργασίας και κατανάλωσης. Τα μέλη τους, άνδρες, γυναίκες, ηλικιωμένοι, παιδιά εκφράζονται από την οικογένεια σε αντίθεση με τις προηγμένες κοινωνίες, όπου η οικογένεια αποτελεί την έκφραση αυτών που τη συναποτελούν. Βλέπε P. Solinas, «La Famille La Méditerranée, Les hommes et l'heritage, Παρίσι 1986, σ. 84. 101. Βλέπε επίσης Π. Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19ο αιώνα: Σχέσεις και εισοδήματα», *Τι*

Στο αστικό περιβάλλον των ελληνικών πόλεων του 19ου και 20ου αιώνα. τα παιδιά αγόρια ή κορίτσια, εργάζονται ως μαθητευόμενοι, εργάτες, ή υπηρέτες⁴.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της παιδικής εργασίας στα βιοτεχνικά εργαστήρια ήταν ότι είχε κυρίως έναν παιδαγωγικό χαρακτήρα. Στο εργαστήριο ο εργάτης τεχνίτης βρίσκεται στο κέντρο της παραγωγικής διαδικασίας. Η ακρίβεια των κινήσεων, η επιδεξιότητα, η εμπειρία, η δύναμη ακόμη και το γούστο, αποτελούν τις ιδιότητες του εργάτη. Η απόκτηση των ιδιοτήτων αυτών γίνεται μετά από μια μακρόχρονη μαθητεία. Τα παιδιά μπαίνουν στο εργαστήριο και δουλεύοντας πλάι στους τεχνίτες εισάγονται σταδιακά στα μυστικά του επαγγέλματος⁵. Η μαθητεία υποκαθιστούσε κατά κάποιο τρόπο την έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης. Το παιδί μάθαινε ένα επάγγελμα βλέποντας και βοηθώντας τους μεγαλύτερους να το κάνουν. Το παιδί στη διάρκεια της μαθητείας του δε μετέχει ενεργά στην παραγωγική διαδικασία, αλλά περιορίζεται σε διάφορες βοηθητικές εργασίες. Η εργασία αυτή συνιστά την αντιπαροχή του παιδιού στον τεχνίτη για την εκμάθηση της τέχνης. Ωστόσο επειδή το καθεστώς της μαθητείας μετά την κατάργηση των συντεχνιών, ιδιαίτερα στα μικρά εργαστήρια, δεν προσδιορίζεται συνήθως από κάποιον κανονισμό ή συμβόλαιο, το παιδί δεν έχει καμία δέσμευση απέναντι στον τεχνίτη και είναι ελεύθερο να φύγει μόλις θεωρήσει ότι έχει μάθει την τέχνη⁶. Από την άλλη μεριά οι τεχνίτες εφαρμόζουν την παλιά

Ιστορικά, τεύχ. 3, Μάιος 1985, σ. 149-168. Ο Γ. Λυξουριώτης υποστηρίζει ότι στα αγροτικά νοικοκυριά η εργασία των παιδιών συνιστά φυσική υποχρέωση, και στην καλύτερη περίπτωση ένα είδος αντιπαροχής για την προστασία και διατροφή που παρέχεται από τα ενήλικα μέλη της οικογένειας», πρβλ. Γ. Λυξουριώτης, «Προστατευτικός Νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής εργασίας», *Βενιζέλος και Αστικός Μετασχηματισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 208.

4. Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Διευθ. Εργασίας, *Εκθέσεις του προσωπικού Επιθεωρήσεως εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων, έτος 1921*, Αθήνα 1923, σ. 16. Ανώνυμος, «Η προσεχής XV διεθνής διάσκεψις εργασίας», *Βιομηχανική και βιοτεχνική επιθεώρησις*, Δεκ. 1930, σ. 25. Α. Νάκου, «Τα εργαζόμενα παιδιά», *Εργασία*, 1-3-1930, σ. 18. I. Bafounis, *La formation d'une ville nouvelle. Le Pirée au XIXe siècle, (1835-1879)*, Διδακτορικό 3ου κύκλου, Πανεπιστήμιο Paris IV, σ. 349, 351.

5. Βλέπε J. Sardin, *Enfants trouvées, enfants ouvriers. 17-19 siècle*, Παρίσι 1982, Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, Αθήνα 1986, Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανιές των χριστών της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987.

6. Στη μηχανουργία ο μαθητευόμενος «έχει ως όνειρο της εξελιξιάς του και σκοπόν της εκπαίδευσέως του να μάθη επιπολέως και εν βραχυτάτω χρονικώ διαστήματι ό,τι συνήθως απαιτούσιν αι διάφοροι υπηρεσίαι ως προσόντα των υποψηφίων προετοιμαζόμενος ούτω τη συνεργεία παντός πολιτικού ή οικογενειακού μέσου δια την απόκτησιν δημοσίων θέσεων», πρβλ. I. Καλύβας, «Η έλλειψις τεχνιτών εν τη μηχανουργική βιομη-

συντεχνιακή τακτική της απόκρυψης των μυστικών της τέχνης με σκοπό την επιμήκυνση της μαθητείας και την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασίας του παιδιού, με αποτέλεσμα το τελευταίο να εγκαταλείπει το εργαστήριο με ελλειπείς τεχνικές γνώσεις⁷.

Θα υποστηρίξουμε ότι το παιδί αγόρι ή κορίτσι, που έμπαινε στο εργαστήριο για να μάθει μια τέχνη, αντιμετώπιζε το καθεστώς της εξαρτημένης εργασίας ως προσωρινό. Θεωρούσε τη μαθητεία και τους καταναγκασμούς της, ως απαραίτητο στάδιο για τη μελλοντική κοινωνική του ανέλιξη, είτε ήταν η ένταξή του στο πολυάριθμο στρώμα των μικροεπαγγελματιών είτε η κατάληψη μιας θέσης στο δημόσιο.

Η εισαγωγή των μηχανών στο εργοστάσιο συνετέλεσε ώστε να μειωθεί η σημασία των τεχνιτών στην παραγωγή, με αποτέλεσμα η εργασία να περιορισθεί στην απλή επίβλεψη και τροφοδοσία του παραγωγικού μέσου με την πρώτη ύλη, ρόλος, που μπορεί να φτάσει μέχρι την τελειότητα στα παιδιά⁸.

Η απλοποίηση της εργασιακής διαδικασίας καταργούσε τη μακρόχρονη παραδοσιακή μαθητεία και έκανε τους εργάτες παραγωγικούς με την εισοδό τους στο εργοστάσιο. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους της εργατικής δύναμης τόσο από την άποψη της διαμόρφωσής της, αφού χρειαζόταν περίοδος μόλις λίγων εβδομάδων ή και ημερών για να γίνει άμεσα αξιοποιήσιμη, όσο και από την άποψη της τιμής της, επειδή πλέον μπορούν να απασχοληθούν άτομα με μικρή διαπραγματευτική ικανότητα και ως εκ τούτου εκτεθειμένα σε σκληρότερη οικονομική εκμετάλλευση, όπως ήταν οι γυναίκες και τα παιδιά και των δύο φύλων.

Όμως η εισαγωγή των τεχνολογικών μεταβολών στους εργασιακούς χώρους εξηγεί, αυτή καθ' αυτή, μόνο κατά ένα μέρος τη μαζική χρησιμο-

χανία και τα προς περιορισμόν αυτής μέσα», *Βιομηχανική και βιοτεχνική επιθεώρησις*, 1916, σ. 558. Επίσης στα εργαστήρια γυναικείων φορεμάτων, τα κορίτσια στη διάρκεια της μαθητείας τους δεν πληρώνονται καθόλου ή παίρνουν ένα μικρό χρηματικό ποσό. Για το λόγο αυτό έχουν ως αποκλειστική επιδίωξη την, όσο το δυνατόν, ταχύτερη εκμάθηση της τέχνης. Όταν θεωρήσουν ότι έχουν μάθει «να κόπτωσι και να ράπτωσι αποσύρονται εις την απόκεντρον συνοικίαν των κολλώσιν εν φιγουρίνι, εκ τινος περιοδικού του συρμού και ανακηρύττονται μοδίστραι δια τα φορέματα της γειτονιάς», πρβλ. Υπ. Εθν. Οικ., *Εκθέσεις του προσωπικού, ό.π.*, σ. 58 και Α. Κουρτίδης, «Αι εργατίδες των Αθηνών», *Εστία*, αρ. 405, 2-10-1883, σ. 633.

7. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα εργαστήρια γυναικείων φορεμάτων ο πρώτος χρόνος από την είσοδο της μαθητευόμενης στο εργαστήριο «σπαταλάται κυριολεκτικώς μεταξύ των διαφόρων αγορών ανά τα εμπορικά καταστήματα και των οικιακών υπηρεσιών της εργοδότριας», πρβλ. Μ. Σβώλου, «Η ελληνίδα εργάτρια», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τευχ. 7, Φεβρ. 1924, σ. 5.

8. Ανώνυμος, «Εργατικοί παίδες», *Οικονομική Επιθεώρησις*, τευχ. 17, Ιούλιος 1874, σ. 193-194.

ποίηση της παιδικής εργασίας στη βιομηχανία. Στην πραγματικότητα η εισαγωγή των μηχανών και οι βαθιές τομές που προκάλεσαν στην οργάνωση της εργασίας, δημιούργησε την ανάγκη για αλλαγές στις μέχρι τώρα νοοτροπίες για την εργασία. Το εργοστάσιο απαιτούσε ένα άλλου τύπου εργατικό δυναμικό, υπάκουο και πειθαρχημένο, που θα εργαζόταν, όχι πλέον με τους δικούς του φυσικούς ρυθμούς που ίσχυαν μέχρι τώρα στο εργαστήριο, αλλά με τους τεχνητούς μη ανθρώπινους ρυθμούς που επέβαλλαν οι μηχανές⁹. Η ζήτηση για το νέου τύπου αυτό εργατικό δυναμικό καλύπτεται μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας.

Από τα όσα αναφέρουμε φαίνεται ότι έχουμε να κάνουμε με διαφορετικού τύπου μορφές ζήτησης εργασίας, που οδηγούν σε διαφορετικού τύπου απασχόληση με διαφορετικές προοπτικές. Η ύπαρξη της διπλής αυτής δυνατότητας, όσον αφορά τις μορφές της παιδικής απασχόλησης, επιβάλλει την ύπαρξη διαφορετικών στρατηγικών από την πλευρά της προσφοράς παιδικής εργασίας, που διαμορφώνονται στο επίπεδο της οικογένειας και οι οποίες οδηγούν στην επιλογή της μιας ή της άλλης μορφής απασχόλησης.

Η προσφορά της παιδικής εργασίας, από την άλλη μεριά, ή με άλλα λόγια η απόφαση για την αναζήτηση απασχόλησης εκ μέρους του παιδιού, δεν εξαρτάται στις περισσότερες περιπτώσεις από το ίδιο το παιδί, αλλά διαμορφώνεται στα πλαίσια της οικογένειας ανάλογα με τις ανάγκες της ή με τις κοινωνικές επιδιώξεις της.

Η οικονομική ανέχεια της οικογένειας αποτελεί τον πρώτο λόγο για τον οποίον το παιδί αναγκάζεται να αναζητήσει εργασία. Στην περίπτωση αυτή η απασχόληση θα πρέπει να έχει άμεση χρηματική απόδοση. Έτσι τα περισσότερα «άτεχνα» επαγγέλματα προσελκύουν τα παιδιά των φτωχότερων στρωμάτων. «Ο πτωχός βιοπαλαιστής ο μη δυνάμενος να συντηρήσει τα τέκνα του ίνα περατώσουν την 5ην και 6ην του δημοτικού σχολείου άμα φθάσουν το 12ον έτος της ηλικίας των αναγκάζεται ακουσίως να αναζητήσει οιονδήποτε επάγγελμα ίνα απασχολήσει αυτά. ... Οι οικονομικές ανάγκες τον υποχρεώνουν «να προτιμήσει το αμέσως επικερδέστερον (επάγγελμα), παραβλέπων το κοπιώδες και ανθυγειινόν τούτου και καταδικάζων χάριν του κέρδους των πρώτων ετών το μέλλον του τέκνου του το οποίον ούτω ουδέποτε γίνεται τεχνίτης»¹⁰.

9. Βλέπε, T.S. Ashton, *The industrial revolution 1760-1830*, Οξφόρδη 1986, σ. 94, και C. Fohlen, F. Bedarida, *Histoire générale du travail. L'ère des révolutions, (1765-1914)*. Παρίσι 1964, σ. 37.

10. Ι. Αναπλιώτης, «Επαγγελματική εκπαίδευσις», *Η Εμπορεία*, αρ. 122, 11-6-1922, σ. 3.

Ο δεύτερος σημαντικός λόγος για τον οποίον το παιδί εργάζεται, εγγράφεται στα πλαίσια των παραδοσιακών οικογενειακών στρατηγικών για την επαγγελματική αποκατάσταση των νεαρών μελών τους σε συνδυασμό με την έλλειψη κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης. Οι γονείς στέλνουν τα παιδιά τους στο εργαστήριο για να μάθουν μια τέχνη και να κατοχυρώσουν με τον τρόπο αυτό την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Επίσης στα πλαίσια των συγγενικών αλληλεγγυοτήτων, το παιδί είναι υποχρεωμένο να εργάζεται στο εργαστήριο του πατέρα του σε εποχιακή ή μόνιμη βάση, χωρίς ή με ελάχιστη χρηματική αμοιβή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε να κάνουμε με το ίδιο περίπου σχήμα που περιγράψαμε και στην περίπτωση της υπαίθρου, στο οποίο η ζήτηση και η προσφορά εργασίας δημιουργούνται μέσα στην οικογένεια, με την ευρύτερη έννοια, σύμφωνα με τις ανάγκες της και τις δυνατότητες των μελών της. Οι αποφάσεις αυτές, στις περισσότερες περιπτώσεις αφορούν τα αγόρια που αντιπροσωπεύουν και τους κυριότερους φορείς των οικογενειακών προσδοκιών για κοινωνική άνοδο. Άλλωστε αυτά, σύμφωνα με το κυρίαρχο σύστημα κοινωνικών αξιών, θα πρέπει να είναι σε θέση να αναλάβουν τη συντήρηση της μελλοντικής τους οικογένειας.

Σύμφωνα με τις βιομηχανικές απογραφές του 1920 και 1930 η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων αγοριών απασχολείται στη μηχανουργία, τη βιομηχανία ξύλου, τη βιομηχανία τροφίμων και στις οικοδομικές κατασκευές (Βλέπε πίνακες 1, 2).

Οι κλάδοι αυτοί χαρακτηρίζονται από τον κατακερματισμό της παραγωγής σε μικρά εργαστήρια και της επιβίωσης των προχιομηχανικών παραγωγικών δομών¹¹. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι τα αγόρια απασχολούνται στη συντριπτική τους πλειοψηφία σε εργαστήρια, που απασχολούν λιγότερα από 5 άτομα (βλέπε σχ. 1 και 2).

Τα κορίτσια αντίθετα είναι προορισμένα να παντρευτούν και να γίνουν σύζυγοι, μητέρες και νοικοκυρές. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο E. Hobsbawm «η γυναίκα όταν παντρευτεί ανήκει στην εργατική τάξη όχι ως εργάτρια αλλά ως σύζυγος, μητέρα και νοικοκυρά εργατών»¹². Έτσι το κορίτσι, που τις περισσότερες φορές αναγκάζεται να εργασθεί για καθαρά οικονομικούς λόγους, πρέπει να καταστεί άμεσα και πλήρως εκμεταλλεύσιμο, στη διάρκεια της μικρής επαγγελματικής του ζωής που διαρκεί μέχρι το γάμο του.

Για το λόγο αυτό το βιομηχανικό εργοστάσιο αποτελεί την πρώτη της επιλογή για αναζήτηση απασχόλησης. Το γεγονός αυτό σημαίνει, ενδεχο-

11. Βλ. Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, Αθήνα 1987, σ. 119-125.

12. E. J. Hobsbawm, *Worlds of labor*, Λονδίνο 1984, σ. 94.

μένως, ότι το κορίτσι θα πρέπει να αρχίζει να εργάζεται σε μικρότερη ηλικία από το αγόρι σε βάρος της φοίτησής του στο δημοτικό σχολείο. Άλλωστε η εκπαίδευση του κοριτσιού δεν αναγνωρίζεται ως αξία και άρα δε θεωρείται ως αναγκαία από τα φτωχά στρώματα σε αντίθεση πάντα με το αγόρι, που στην «κοινή συνείδηση» θα πρέπει να συμπληρώσει τις στοιχειώδεις έστω σπουδές του, ανεξάρτητα από τις οικονομικές συνθήκες της οικογένειας.

Από μια έρευνα που πραγματοποίησε το 1926 η επιθεώρηση εργασίας σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες της Αθήνας και του Πειραιά, φαίνεται ότι τα κορίτσια που αναγκάζονται να εργασθούν είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία (56%) ορφανά είτε από πατέρα είτε και από τους δύο γονείς¹³.

Αλλά και τα περισσότερα μη ορφανά κορίτσια, ανήκουν σε πολυμελείς οικογένειες με 6-10 και καμιά φορά 12-14 άτομα. Από τους γονείς «οι πλείστοι μέθυσοι όντες σπαταλώσι τα πάντα εις οινοπνευματώδη ποτά και αι μητέρες των ατυχών τούτων υπάρξεων, αναγκάζονται να ρίπτωσι ταύτας εις τον αγώνα της βιοπάλης από πολύ μικράς ηλικίας, δια να ανακουφισθώσιν εις τας δαπάνας και ν' αναπληρώσωσιν ότι η σπατάλη του συζύγου αφίνει κενόν»¹⁴.

Όπως είναι φυσικό τα κορίτσια απασχολούνται κατά κύριο λόγο στην υφαντουργία, τη βιομηχανία χαρτιού (κυτιοποιεία) και τη βιομηχανία καπνού. Οι κλάδοι αυτοί είναι εντάσεως εργασίας και χαρακτηρίζονται από τον υψηλό βαθμό συγκέντρωσης της παραγωγής και την παρουσία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων. Έτσι είναι επόμενο το μεγαλύτερο ποσοστό των κοριτσιών να απασχολείται σε επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από 26 άτομα (Βλέπε πίνακες 1,2 και σχ. 2).

Ωστόσο δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου ανήλικα κορίτσια εργάζονται σε εργαστήρια ραφής γυναικείων φορεμάτων και πύλων. Αυτά όμως «έχουσι λάβει την δημοτικήν εκπαίδευσιν και ήδη επεδόθησαν εις την εκμάθησιν βιοποριστικού επαγγέλματος»¹⁵.

Αρκετά από τα κορίτσια αυτά «έχουσιν ικανώς ευπόρους γονείς, έχουσιν ιδίαν οικίαν, έχουσι κτήματα, αλλά αι μητέρες των τας στέλνουν εις καλήν τινα μοδίστρα δια να γίνουν οικοκυραί, να μάθουν να κόπτουν και να ράπτουν... να προσθέσουν και κάτι τι εις την προίκα των, να γίνουν επιδέξια να εξυπνήσουν. Θεωρούσι το ραπτικόν κατάστημα ως πρακτικόν τι κοινωνικόν σχολείον»¹⁶.

13. ΓΣΥΕ, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, Ιαν. - Δεκ. 1930, σ. 58.

14. Υπ. Εθν. Οικονομίας, *Εκθέσεις... 1921*, σ. 83.

15. Υπ. Εθν. Οικ., *Εκθέσεις... 1921*, σ. 53.

16. Α. Κουρτίδης, *ό.π.*, σ. 632-633.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μορφές με τις οποίες απασχολείται το εργατικό δυναμικό ηλικίας κάτω των 18 ετών στους διάφορους βιομηχανικούς κλάδους. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής των εργατών της Αθήνας και του Πειραιά το 1930, τα αγόρια απασχολούνται σε αρκετά υψηλά ποσοστά ως μαθητευόμενοι. Ειδικότερα σε κλάδους όπου η οργάνωση της παραγωγής βασίζεται στον τεχνίτη, όπως είναι η μηχανουργία, η ξυλουργία, η βιομηχανία ενδύματος και η τυπογραφία, τα ποσοστά των μαθητευόμενων στο σύνολο των εργαζόμενων αγοριών κυμαίνονται από 43% έως 61%. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το καθεστώς του μαθητευόμενου αφορά κυρίως τις μικρότερες ηλικίες, ενώ μετά την εκμάθηση της τέχνης το αγόρι μεταπηδά στο καθεστώς του βοηθού τεχνίτη. Αντίθετα ο περισσότερο εκσυγχρονισμένος κλάδος, η χημική βιομηχανία χρησιμοποιεί τα αγόρια αποκλειστικά ως εργάτες.

Από την άλλη πλευρά τα στατιστικά στοιχεία μας επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι τα κορίτσια στη συντριπτική τους πλειοψηφία απορροφούνται στην παραγωγή ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό. Είναι ενδεικτικό ότι στην υφαντουργία το ποσοστό των κοριτσιών και των νεαρών γυναικών μέχρι 18 ετών που έχουν καταγραφεί ως εργάτριες φτάνει το 98%.

Ο μοναδικός κλάδος που παρέχει στα κορίτσια την ευκαιρία να μάθουν ένα επάγγελμα είναι, όπως είπαμε, η βιομηχανία ενδύματος και πιο συγκεκριμένα τα εργαστήρια γυναικείων ενδυμάτων. Στον κλάδο αυτό τα ποσοστά των μαθητευόμενων κοριτσιών ανέρχονται στο 47% του γυναικείου προσωπικού κάτω των 18 χρόνων.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ζήτηση για παιδική εργασία στο χώρο της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, είναι συνάρτηση της ιδιαίτερης οργάνωσης της εργασίας που συναντάμε στον κάθε κλάδο.

Από την άλλη η προσφορά εργασίας των παιδιών καθορίζεται από την οικονομική κατάσταση και τις κοινωνικές προσδοκίες της οικογένειας, που με τη σειρά τους προσδιορίζονται από το κυρίαρχο σύστημα αξιών. Με άλλα λόγια τα παιδιά εντάσσονται στην παραγωγή με βάση την αρχή ότι, το αγόρι θα πρέπει να μάθει μια τέχνη προσδοκώντας μια επαγγελματική ανέλιξη, ενώ το κορίτσι πρέπει να καταστεί άμεσα παραγωγικό γιατί ο σπουδαιότερος ρόλος που του επιφυλάσσεται κοινωνικά είναι η ενασχόληση με την οικογένειά του.

Πίνακας 1. Κατανομή των εργαζομένων παιδιών - 18 ετών κατά βιομηχανικούς κλάδους. 1920 (Σύνολο)

Κλάδοι	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
	Σύνολο	%	Σύνολο	%
Β. τροφίμων	2.385	14,56	643	7,44
Χημική β.	382	2,33	154	1,78
Κατεργασία ορυκτών	421	2,57	114	1,32
Παραγ. κιν. δύναμης	149	0,91	0	0,00
Μεταλ..Μηχανουργία	2.622	16,01	130	1,50
Β. ξύλου	1.497	9,14	126	1,46
Β. δέρματος	5.895	35,99	415	4,80
Υφαντουργία	550	3,36	2.043	23,65
Β. ενδυμάτων	1.201	7,32	3.418	39,56
Β. χαρτιού	612	3,74	845	9,78
Β. καπνού	666	4,07	752	8,70
Σύνολο	16.350	100,00	8.640	100,00

Πηγή: ΓΣΥΕ Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών Επιχειρήσεων 18-12-1920, Αθήνα 1926.

Πίνακας 2. Κατανομή των εργαζομένων παιδιών στους βιομηχανικούς κλάδους. 1930

Κλάδοι	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
	Αγόρια	%	Κορίτσια	%
	12-16	Συνόλου	12-16	Συνόλου
Β. τροφίμων	3.064	11,26	1.414	8,12
Χημική β.	463	1,70	432	2,48
Κατεργασία ορυκτών	1.237	4,54	284	1,63
Οικοδομικές κατασκ.	3.197	11,75	69	0,40
Παραγ. κιν. δύναμης	380	1,40	9	0,05
Μεταλλουργία	161	0,59	29	0,17
Μηχανουργία	4.680	17,19	145	0,83
Β. ξύλου	3.657	13,43	166	0,95
Β. δέρματος	4.839	17,78	360	2,07
Υφαντουργία	1.414	5,19	7.406	42,53
Β. ενδυμάτων	2.440	8,96	4.365	25,06
Β. χαρτιού	1.053	3,87	1.139	6,54
Β. καπνού	263	0,97	1.261	7,24
Διάφορες β.	372	1,37	336	1,93
Σύνολο	27.220	100	17.415	100

Πηγή: ΓΣΥΕ. Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930. Αθήνα 1934.

Σχ. 1. Κατανομή των εργαζ. -18 ετών κατά μέγεθος επιχ.

Σχ. 2. Κατανομή των εργαζ. -18 ετών κατά μέγεθος επιχ.

Σχ. 3. Κατανομή εργαζομένων -18 ετών κατά ειδικότητα

Σχ. 4. Κατανομή εργαζομένων -18 ετών κατά ειδικότητα

Πηγές: ΓΣΥΕ, Απογραφή των εργατών και Υπαλλήλων των Βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930, Αθήνα 1940.